

APIE FONETINIŲ PAKITIMŲ DINAMINIŲ MODELIŲ STRUKTŪRA

V. ČEKMANAS

0. Tiriant tipologinių duomenų panaudojimo rekonstrukcijai istoriją, sunku susilaikyti nepasakius perfrazuotą žinomą posakį: *Habent sua fata ideae!*

Jau A. Šleicheris gerai suprato, „kad kalbų vystymasis ir irimas priklauso nuo tam tikrų dėsnių, kuriuos galima susekti, tyrinėjant šimtmečius ir tūkstantmečius žinomas kalbas“ [Schleicher, 1869]. Taip pat jis tvirtino, kad „istorinė-kalbine medžiaga, gauta iš nedaugelio pavyzdžių“, labai turininga ir kad, „remiantis ja, galime kurti istorines-lingvistines hipotezes ir apie tas kalbas, kurių vystymosi negalėjome stebėti ilgą laiką tarpą. Dažnai tokių kalbų formose įžiūrime vėlesnes vystymosi stadijas ir, remdamiesi mums žinomais dėsniais, patikimai atkuriamo ankstyvesnes“ (ten pat).

Jaunagramatikų teoriniuose darbuose rekonstrukcijos klausimais primygtinai reikalaujama „remtis žinomais faktais ir tik nuo jų pereiti prie nežinomų“ [Остроф, Бругманн]. Šio požiūrio produktyvumą akivaizdžiai pademonstravo J. Boduenas de Kurtenė. Trečiosios (progresyvosios) praslavų palatalizacijos idėją jis pagrindė, remdamasis analogiškais rusų ir bulgarų tarmių reiškiniiais [Boudouin de Courtenay, 1894, p. 45–47]. Atkreiptinas dėmesys taip pat į jo spėjimą, kad *e* perėjimas į *o* (lenkų ir rytų slavų tarmėse) atspindi praindoeuropiečių kaitos *e* ~ *o* mechanizmo susidarymo modelį [ten pat, p. 53–57].

Paraleliai su stichiniu vystymusi ir praktiniu šių idėjų pritaikymu formavosi taksonominė istorinė tipologija [Gauthiot, 1913, p. 56, 89, 111, 222 ir kt.; Grammont, 1950; atskirų pakitimų tyrinėjimų istoriją žr.: Серебрянников, 1974, p. 10–20] ir, kiek atsilikdama (dėl to, kad jaunagramatikiai neįvertino deskriptyvinio kalbų aprašymo), – sinchroninė tipologija. XX a. sinchroninės tipologijos spragas užpildė E. Sepiro [1921] ir N. Trubeckojaus [1939] darbai. Neišvengiamas ir natūralus atrodė sekantis žingsnis: sistematizuotų tipologinių duomenų panaudojimas, restauruojant istorinių pakitimų priežastis ir mechanizmus [Макаев, 1967, p. 29; 1977, p. 177–200]. Ir vis dėlto, kad būtų žengtas šitas žingsnis, prireikė R. Jakobsono „palaiminimo“: jis gerai įvertino T. Milevskio bei Dž. Grinbergo darbus ir pranešime, skaitytame VIII tarptautiniame lingvistų kongrese, įrodė, kad,

sprendžiant diachroninius uždavinius, galima labai produktyviai remtis tipologiniais duomenimis [Якобсон, 1963, p. 95–104].

Tipologinių duomenų diachroniuose tyrinėjimuose svarbą neseniai dar kartą pabrėžė B. Serebrenikovas [1974, p. 24]: „Kad būtų patikimai pagrįsti spėjimai, liečiantys praeities reiškinių susekimą ir aiškią, taip pat istorijos faktus, turi būti panaudota viskas, kas yra daugiau ar mažiau tipiška, kas dėsningai pasikartoja arba dėsningai yra susiję kalbos sistemoje“. Ypač išskirtina Dž. Grinbergo idėjos ir darbai, kuriuose detaliau negu kitų autorių darbuose parodyti būdai, leidžiantys panaudoti tipologinius duomenis diachroniškai tikslams. Jis atkreipė dėmesį į tai, kad to paties pakitimo rezultatus galima panaudoti to pakitimo etapų rekonstrukcijai; taip pat svarbi jo idėja apie tipologinių duomenų, pateikiamų implikacijų forma, „vertimą į diachroniją“, siekiant įtikinamai paaiškinti pakitimų vidines priežastis [Greenberg, 1970, p. 3–24; 1971; 1974].

Ne kartą buvo reiškiamas nuomonė, kad tipologiniais duomenimis reikia naudotis tik tada, kai nelieka jokių kitų būdų imanentiškai paaiškinti istorinių reiškinių priežastis ir mechanizmus. Mūsų nuomone, tai neteisinga. Šiame darbe parodome, kad visi sprendimai apie pakitimų fonetinę prigimtį ir jų tarpusavio ryšius tiesiogiai ar netiesiogiai būna pagrįsti tipologiniais duomenimis ir kad iš imanentinės analizės kylančius spėjimus apie reiškinių vidinį ryšį galima verifikuoti tiksliai tipologine medžiaga.

Nuosekli tipologinė hipotezių apie vidines fonetinio pakitimo priežastis pagrįstumo (patikimumo) laipsnio verifikacija leidžia sukurti dinaminį modelį, kuris yra to pakitimo teorija.

1. Lyginamųjų-istorinių tyrinėjimų rėmuose keliami keturi tarpusavyje susiję uždaviniai, būtent: a) įrodoma (arba paneigiama) genetinė kalbų giminystė; b) aiškinami giminingų kalbų susidarymo mechanizmai; c) parodomi kalbos pakitimų mechanizmai; d) aiškinamos kalbos pakitimų priežastys apskritai. Šių uždavinių sprendimo nuoseklumas sąlygoja atitinkamą rekonstrukcijos būdų hierarchiją: kad įrodytume genetinę kalbų giminystę, būtina nustatyti reguliarius fonetinius atitikmenis; bandymai aiškinti giminingų kalbų susidarymo mechanizmus iškelia praformos ir prokalbės idėją; aiškinant konkrečių kitimų priežastis, reikia iširti skirtingų kalbos reiškinių ryšį ir pagaliau, norint paaiškinti kalbos reiškinių kitimo priežastis apskritai, būtina susipažinti su kalbos fiziologiniais mechanizmais, su arealinės lingvistikos, sociologijos bei antropologijos duomenimis. Panagrinėsime tipologinių duomenų panaudojimo būdus antrajame ir trečiajame diachroninio tyrinėjimo etapuose.

2. Giminingų kalbų (t. y. kalbų, kurių morfemų analizė rodo reguliarius fonetinius atitikmenis) morfemų ir leksemų lyginimas leidžia rekonstruoti archetipus (praformas) kaip neužfiksuotą kalbos istorijos etapų fragmentus.

Praformai nustatyti (rekonstruoti) garsinio atitikmens simbolį (\sim) reikia pa-keisti simboliu, nurodančiu vystymosi kryptį ($>$ arba $<$). Pvz., remiantis skr. *çatam* \sim avest. *satəm* \sim lot. *centum* \sim got. *hund-* \sim toch. *kānt* \sim liet. šimtas, atkuria-ma ide. praforma **k̑ntom*. Vadinasi, numatoma, kad *ç*, *s*, *š* *ķ*, o šis, savo ruožtu, – iš **k̑* (**k̑* $<$ **k*). Bet kodėl negalima spėti, kad kitimas vyko kitaip – (*ç* $>$ *ķ* $>$ *k*, arba *s* $>$ *k*), kodėl kalbose užfiksuotos formos nekildinamos iš ***çntom* arba ***sntom*?

Nesunku parodyti, kad pasiūlytos rekonstrukcijos su dviem žvaigždutėmis nepagrįstos tipologiškai („nebūna taip, kad *s* pereitų į *k* arba iš garsų tipo *ç*, *é* at-sirastų *k*“ ir pan.). Tipologinė taisyklė, kuria remiantis rekonstruojama **k̑ntom*, formuluojama taip: gerai mums žinomų gyvųjų arba senųjų kalbų istorijoje neuž-fiksuota nė vieno evoliucijos *ç* $>$ *ķ* $>$ *k* arba *s* $>$ *k* ir pan. atvejo. Taigi jau pats simbolių \leq panaudojimo faktas, arba fonetinė garsinių atitikmenų specifikaci-ja, reikalauja kreipimosi į tipologiją, nors tai ne visada eksplikuojama (aiškiai pa-sakoma).

Simboliai \leq nurodo procesą, nors sudaryti jie buvo konstatavimų pagrindu: „vėlesni *ç*, *š*, *s* paprastai (visada) atitinka ankstesnius *ķ*, *š*“; tokio tipo faktus api-bendrino jau Boduenas de Kurtenė [1886]. Pakitimo tvarkos nurodymas, jos loka-lizavimas laike natūraliai tampa tokio tipo diachronine implikacija: „jei susekti reguliarius atitikmenys *k* \sim *s*, *ķ* \sim *š*, *ķ* \sim *č*, tai *s*, *š*, *č* \leq *k*“.

Atliekant fonetinę specifikaciją, neretai remiamasi žmogaus artikuliaci-nės bazės savybėmis bei eksperimentinės fonetikos duomenimis, jais aiškinami bendrų krypčių ir tam tikrų jų tipų vyravimo fonetiniai pakitimai. Toks rėmima-sis reiškia dar vieną tipologinių duomenų panaudojimo būdą nagrinėjamame re-konstrukcijos etape, nes spėjama, kad rekonstruojamos kalbos būsenos ir jos for-mos yra rezultatas tų pačių kalbos srauto ypatybių, kurios susekamos gyvosiose kalbose.

Fonemų (po) sistemų rekonstrukcija ir archetipų atkūrimo problema papras-tai laikomos savarankiškais uždaviniais. Bet nereikia pamiršti, kad gyvųjų kalbų fonemų inventorius nustatomas distribucinės analizės keliu. Vadinasi, fo-nema negali būti rekonstruota, nenustačius jos distribucijos taisyklių tiriamoje sinchroninėje atkarpoje. Archetipai, traktuojami kaip prokalbės fragmentai, ir yra tokia medžiaga distribucinei analizei.

Taigi prokalbės (arba kokios nors kitos sinchroninės atkarpos) fonemų sudė-ties rekonstrukcija sąlygoja archetipų rekonstrukciją ir verčia traktuoti juos kaip realiai egzistavusius prokalbės faktus. Dėl to reikėtų pabrėžti štai ką: jeigu be fo-neti iš pakitimų mechanizmų ištyrimo negalima atkurti archetipų, tai ir rekon-struojamųjų fonemų rinki iai negali būti nemotyvuoti.

3. Suprantama, istorinės fonetikos ir fonologijos tyrinėjimuose prielaidų hipotetiškumo laipsnis padidėja kitame rekonstrukcijos etape – aiškinant konkrečių pakitimų priežastis.

Apie potencialius sinchroninius ir diachroninius tyrinėjamo reiškinio ryšius galima kelti labai daug prielaidų. Praktiškai bet kokie pakitimai, einą vienas po kito, taip pat fonemų sistemos sandaros ypatumai, pastebimi tų pakitimų metu, gali būti susiję tarpusavyje; beveik visada galima nuspėti „fonemų spaudimą sistemoje“ ir paaiškinti kokios nors fonemos atsiradimą ar išnykimą, nurodant simetriškumo tendenciją, „tuščio langelio“ užpildymą, eilės suprasti imą, įvairių kalbos lygių sąveiką. Be šių ar kitokių samprotavimų dabar neapsieina nė vienas diachronistas. Tačiau jeigu pakitimai kartoja daugelyje kalbų, ir mes neišvengiamai remiamės šiuo faktu, atlikdami jų fonetinę specifikaciją, tai, ieškant tipologinių kriterijų, ribojančių iš principo galimų sprendimų kiekį ir mažinančių tų sprendimų savavališkumo laipsnį, būtina žengti sekantį žingsnį.

Tiesiogiai naudotis registruojančiais (statiniais) tipologiniais dėsniniais, norint spręsti išskylančias problemas, nekorektiška. Pavyzdžiui, toks tvirtinimas, kaip „ a šioje kalboje virto o todėl, kad $a > o$ “ pastebimi daugelyje kalbų“, nepaaiškina šio konkretaus fakto priežasčių, nes išleidžiamos iš akių tos kalbos sąlygos, kuriomis pakitimas yra vykęs. Kyla klausimas, ar galima gauti tokios rūšies informaciją iš registruojančių tipologinių stebėjimų.

Šis uždavinys taps konkretesnis, jei griežčiau suformuluosime jo turinį. Kaip žinoma, šiuo metu aktyviai ieškoma paradigminių ir sintagminių, grynai kalbinių, vidinių konkrečių garsinių kitimų faktorių. Tai racionalus kelias, pagrįstas logiška, bet apriorine prielaida, kad pakitimų pobūdis ir jų konkretūs rezultatai negali visiškai nepriklausyti nuo fonemų sistemos konfigūracijos, jų distribucijos ypatybių ir fonetinių charakteristikų tų kitimų formavimosi epochoje bei jų paplitimo.

Laikoma taip pat, kad dauguma pakitimų (su dideliu tikimybes laipsniu) gali būti atsiradę dėl ankstesnių fonemų sistemos persitvarkymo ir jų realizacijos būdų pasikeitimo, todėl manoma, kad svarbu nustatyti tiriamojo pakitimo ryšį su anksčiau vykusiu is kitimais konkrečios kalbos istorijoje. Vadinas, pasikeitimo priežasčių aiškinimas ir jo vidinių ryšių nustatymas iš dalies yra tas pats uždavinys. Ši aplinkybė iš principo leidžia naudoti statiniais tipologiniais dėsniniais diachroninių procesų dėsninųjų aprašymams.

3.1. Tarkime, kad tam tikras kitimas $f > f_1$ kartoja daugelyje gerai aprašytų kalbų (tarmių) ir todėl galima palyginti jų struktūros ypatumus tuose etapuose, kai vyksta $f > f_1$. Lyginamųjų būsenų charakteristikos gali būti parenkamos laisvai, nors ribojant galimų hipotezių kiekį tikslinga prielaidas apie $f > f_1$ sąlygas tikrinti žiniomis, pavyzdžiui, apie fonetinę $f > f_1$ prigimtį, apie f ir f_1 fonetines charakteristikas, sisteminius jomis išreikštų fonemų ryšius ir kitais faktoriais (intuityviai patikimesniais negu kiti). Sakysim, pavyko susekti, kad visose kalbose, kur $f > f_1$,

buvo randami to paties laiko reiškiniai $a, b, c \dots x$, tariamai šiaip ar taip susiję su $f > f_1$. Sąlygas, kuriomis pastebėta $f > f_1$, pavadinsime situacija S , o reiškinius $a, b, c \dots x$ – charakteristikomis S . Tos charakteristikos gali būti šios: pasikeitusių fonemų fonetinės ypatybės, posistemų, kuriems priklauso tos fonemos, struktūros bruožai, atskiros lyginamų kalbų prozodinės žymės, jų skiemenų struktūros dėsningumai ir pan.

Perėjimo $f > f_1$ situacijos sąvoka santykiauja su sinchronijos reiškinio tipologinės charakteristikos sąvoka, kada nustatoma, kad koks nors reiškinys visada būna susijęs su reiškiniais $a, b, c \dots x$. Abiejų tipų tvirtinimai savo forma yra implikacijos, t. y. faktiškai jie eksplicuoja reiškinų tarpusavio ryšius. Tipologinė charakteristika yra dėsningumo konstatavimas, bet kaip implikacija ji gali būti nukreipta į diachroniją. Kitaip sakant, jei tvirtinama, kad „ f_1 nuspėja S “, tai teisingas bus tvirtinimas, kad „ S susidarymas sąlygoja $f > f_1$ “. Pavyzdžiui, iš tvirtinimo, kad „kalboje vienu laiku negali egzistuoti dinaminis kirtis ir trumpųjų – ilgųjų balsių priešprieša (Jakobsonas, Martinė), sekė dinami is dėsningumas „trumpųjų – ilgųjų balsių priešpriešos opozicijos nykimas sąlygoja dinaminio kirčio atsiradimą“. Faktų, sąlygojančių trumpųjų – ilgųjų balsių opozicijos neutralizavimą (suirimą), hierarchija gali būti nustatyta analizuojant situacijas, kuriose $V - \bar{V}$ galimi arba negalimi. Jeigu, pavyzdžiui, pasirodys, kad tokio tipo situacija, kaip „esant $V - \bar{V}$, kalboje egzistuoja ir dinaminis kirtis“, retkarčiais pasitaiko, tai bus galima tvirtinti:

- a) toninis kirtis mažiau patvarus negu $V - \bar{V}$ opozicijos;
- b) dinaminio kirčio atsiradimas greičiausiai ir išardo $V - \bar{V}$

3.2. Jeigu stebėjimai rodo, kad prieš $f > f_1$ vyksta $f_0 > f$, arba keletas kokių nors pasikeitimų F , arba kad $f > f_1$ visada (arba paprastai) seka $f_1 > f_2$, arba eilė pasikeitimų F , tada turėsime pagrindą $f > f_1$ laikyti kokios nors tendencijos T pasireiškimu. Apie tendenciją galima kalbėti ir tada, kai situacija S būtinai arba beveik visada apsprendžia pakitimus F (į kurių skaičių įeina kitimai $a > a_1, b > b_1, c > c_1 \dots, x > x_1$) ir situacijos S_1 atsiradimą. Pirmu atveju dinaminės T vystymosi taisyklės gaunamos, kaip ir fonetinės $f > f_1$ specififikacijos atveju, dėl istorinių įvykių „dinamizacijos“, o antru – dėl statinių implikacijų vartimo į diachronines. Kitaip sakant, tendencija suprantama kaip keli tarpusavy susiję kitimai kokios nors kalbos istorijoje; spėjamų ryšių realumą įrodo tai, kad tie kitimai visada (beveik visada, paprastai) pastebimi kartu ir tam tikra istorine tvarka.

3.3. Tas pats pagal savo fonetinę prigimtį fonetinis reiškinys gana dažnai duoda skirtingus rezultatus. Pavyzdžiui, dėl t jotacijos atsiranda tokie garsai, kaip $t', \acute{c}, \acute{c}'$; dėl \acute{c} depalatacijos – $c' (> c)$, arba $\acute{c}' (> \acute{c})$; priebalsinei epentezei po lūpinių (dėl jotacijos) gali atstovauti $\acute{l}, \acute{n}, \acute{s}, \acute{r}, \acute{k}, \acute{g}$ ir t.t. To paties kitimo galimus rezultatus laikysim jo tipologiniu lauku $P: f > f_1 = P(a, b, c \dots, x)$.

Atskirų reiškių tipologinių laukų tyrinėjimas neretai rodo, kad vieni ar kiti pakitimų rezultatai $P(a), P(b) \dots P(x)$ priklauso nuo atitinkamų tipologių

situacijų $S_1, S_2 \dots S_n$. Priklausomai nuo šių ryšių griežtumo laipsnio (universalija, frekventalija ir t. t.), konstatuojančius dėsningumus galima paversti atitinkamais dinaminiais dėsningumais, t. y. suformuluoti tokio tipo taisyklės: „jeigu $P(a)$ kaip $f > f_1$ išdava nulemia S , tai $f > f_1$ galėjo įvykti tiktai situacijoje S'' arba, priešingai, patikimai rekonstruodami situaciją S , atkuriamo ankstesnį $f > f_1$, kur f_1 realizuojamas kaip $P(a)$ ir (a) įeina į situacijos charakteristikų skaičių.

3.4. Daugelio rekonstrukcijų esminis momentas yra prielaidos apie tiriamų reiškinių vystymosi etapus. Tai vienas iš sunkiausių rekonstrukcijos klausimų. Ir štai dėl ko. Jeigu dabar stebimi faktai yra galutinis istorinių kitimų rezultatas, tai prielaidos apie jų tarpinius etapus yra grynai hipotetinio pobūdžio, ir paprastai jos būna motyvuotos tiesiogiai nesuformuluotais argumentais. Turint galvoje šią aplinkybę ir atsižvelgiant į tipologinės tikimybės principą, logiška manyti, kad yra prasmės rekonstruoti tiktai tuos garsinio kitimo tarpinius etapus, kurie yra užfiksuoti gyvosiose kalbose (arba pakankamai patikimai aprašyti praėjusių tyrinėtojų).

Tokio apribojimo tikslingumas nekelia abejonių, bet praktinis tipologinių duomenų panaudojimas konkrečioms sprendimams susijęs su tam tikrais sunkumais, kurie atsiranda visų pirma dėl įvairių kalbų fonetinių aprašymų nenuoseklumo, klaidingumo, netikslingumo. Vis dėlto tikimasi, kad tam tikrų fonetinių kitimų tipologinio medžio sukūrimas leis išspręsti daugelį šiandieninių ginčų. Kaip vieną tipišką jų pavyzdį galima pateikti slavistikoje žinomą diskusiją apie vadinamuosius „pusminkščius“ priebalsius, rekonstruojamus vėlesniam praslavų kalbos vystymosi etapui. Kadangi jų nesiseka aptikti gyvosiose kalbose ir tarmėse, taip pat kadangi mūsų stebėjimai rodo, kad pusminkščiais paprastai vadinami kietieji neveliarizuoti garsai, tai jų rekonstrukciją, kaip „vidurinių tarp palatalizuotų ir nepalatalizuotų“, kol kas reikia laikyti nepagrįsta.

Daugeliu atvejų diachroninio proceso etapai atkuriami, lyginant kaimyninių (giminingų arba negiminingų, bet intensyviai kontaktuojančių) tarmių duomenis. Taip lyginant diachroninius procesus tarsi išplėtojamame erdveje; tiriamo arealo pakraščiuose gali būti išlikusios pradinė ir galutinė $f > f_1$ stadijos, o centre – tarpinės padėties ($a - b - \dots x$). Šių padėčių sulyginimas ir surikiavimas tam tikra tvarka ir sudaro tipologinį pasikeitimo $f > f_1$ medį Y . Kaip chrestomatinį tokiu būdu sukurto tipologinio medžio pavyzdį galima pateikti baltarusių ir ukrainiečių tarmių duomenimis rekonstruojamą maksimalią tarpinių garsų grandinę, susidariusią, vykstant pakitimui $o > i$.

Kaip ir bet koks kitas modelis, perėjimo $f > f_1$, tipologinis medis yra tam tikrų (idealiu atveju – pačių esmingiausių) realaus reiškinio charakteristikų aprašymas. Šiuo atveju jis rodo visų pirma diskretinį $f > f_1$ tėkmės charakterį. Bet tipologinis medis nepretenduoja į bet kokio konkretaus kitimo būtino modelio vaidmenį: jis yra tiktai būdas išskirti ir užfiksuoti šio kitimo maksimalios grandinės tarpinius

garsus. Kitaip sakant, smulkesnių už tipologiškai maksimalias grandines rekonstrukcija turi būti laikoma nepagrįsta. Antra vertus, maksimali grandinė nebūtinai turi būti realizuojama kiekvienu konkrečiu atveju. Ją reikia traktuoti kaip būdą išsamiai paaiškinti vienokio ar kitokio kitimo mechanizmą, aiškiai parodyti tai, kas paprastai vyksta „suglausta forma“ ir kas nulemia principinę stebimų kitimų rezultatų galimybę.

4. Fonetinė specifikacija S_p pakitimo $f > f_1$, jo situacijos S , tipologinio lauko P , tipologinio medžio Y , taip pat istorinės tendencijos T nustatymas ir sudaro pagrindinius pakitimų $f > f_1$ dinaminio modelio (DM) sukūrimo etapus. Visas kitimo dinaminis modelis – DM (S_p, S, P, Y, T) iš esmės yra teorija, aiškinanti jo vidines priežastis. Visi DM teiginiai, kaip įsitikinome, yra pagrįsti tipologiniais duomenimis. Galima tvirtinti, kad DM sukūrimo procesas yra algoritmas, kuriuo implicitiškai naudojasi kalbos istorikas, kuriantis fonetinio kitimo imanentinę teoriją ir besistengiantis gauti maksimaliai patikimus rezultatus. Šio algoritmo eksplikacija leidžia tvirtinti, kad iš principo mūsų samprotavimų apie fonetinę esmę, vidinius ryšius ir pasikeitimo etapus patikimumo laipsnis N yra funkcija, priklausanti nuo tipologinių žinių apie pasikeitimą, $N = f(Tip)$.

Nustatyta priklausomybė neturėtų kelti prieštaravimų, nes intuityviai aišku, jog kalbos praeities bruožai negali būti patikimiau nustatyti negu gyvųjų kalbų fonetiniai bruožai. Pateikdami šią formuluotę eksplisitiškai, galime teigti štai ką:

- dinaminiai modeliai negali būti patikimesni už panaudotus tipologinius duomenis apie modeliuojamus reiškinius; vadinasi, tolesnis gilinimasis į vidinių kalbos garsinių kitimų faktorių vaidmenį ir reikšmę susijęs su gyvųjų kalbų ir tarmių fonetikos tyrinėjimo progresu, taip pat su lyginamų kalbų gausimu;

- vidinės unikalių reiškinių priežastys vargu ar gali būti išaiškintos; unikalija neturi tipologijos, ir todėl visi tvirti imai apie jos vidines priežastis bus vienodai nemotyvuoti;

- pakitimų, vykstančių praktiškai bet kokioje situacijoje S ir besisiejančių su daugeliu įvairių pakitimų, priežastys slypi, matyt, kalbos srauto sandaros (universaluose) ypatumuose, bet nėra vidinių kalbos faktorių sąlygojamos;

- sprendimų apie reiškinių tarpusavio ryšius patikimumas priklauso nuo charakteristikų tų implikacijų, kurios sudaro pagrindą dinaminio modelio taisyklėms. Tipologinės universalijos ir universalios charakteristikos duoda (atitinkamai) universalias dinamines taisykles; tipologinių dominančių bei frekventalijų ir paprastai dažnai pasikartojančių reiškinių „dinamizacija“ leidžia formuluoti taisykles, kuriose ryšys apibūdinamas kaip „beveik visada“, „paprastai“, „su didele tikimybe“ ir pan.

Pastaroji išvada svarbi dėl daugelio priežasčių. Kadangi ribos tarp tipologinių universalijų ir tipologinių dominančių bei frekventalijų nėra griežtos (gausinant

tyrinėjamas kalbas, spėjamos universalijos paprastai „nuvainikuojamos“ ir priskiriamos prie frekventalijų), tai ir aiški imų patikimumo laipsnis dinaminio modelio rėmuose nepastovus. Be to, visos iki šiol žinomos universalinės ir kitos tipologinės implikacijos yra gautos nepilnosios indukcijos būdu, ir jau todėl bet kokio reiški io dinaminis modelis šiuo metu negali būti laikomas absoliučiai patikimu.

Taip pat akivaizdu, kad žinoma metodinė rekomendacija (kai kurių autorių laikoma principu) tipologiniais duomenimis naudotis tik tuo atveju, kai neberandama kitų galimybių vidinio (imanentinio) pakitimo priežastims paaiškinti, yra nepagrįsta.

Vidinė rekonstrukcija padeda išsamiai (kiek tai įmanoma) pateikti faktus, susijusius su koku nors pakitimu, jį dokumentuoti, neperžengiant tiriamosios kalbos rėmų. Aišku, kad tai daroma iki pakitimo priežasčių aiškinimo, nors nereikia užmiršti, kad jau jo fonetinė specifikacija atliekama implicitiškai remiantis tipologiniais duomenimis.

Jeigu vidinės rekonstrukcijos sričiai skirsime ir imanentinį pakitimo priežasčių aiškinimą, bus matyti, kad, turint tiktai atitinkamos kalbos faktus, negalima verifikuoti nė vieno tokios rūšies sprendimo. Vadinasi, tipologinė analizė reiškiasi ne kaip papildomo diachroninio tyrinėjimo priemonė, kurios griebiamasi tada, kai išnaudotos visos vidinių paaiškinimų galimybės, o yra visiškai natūralus ir būtinas tyrimo etapas. „Gryna“ imanentinė diachroninė fonologija neišvengiamai tampa „popierine fonologija“. Remdamasi sistemiškumo principu, kuris suprantamas kaip reikalavimas diachroninius pakitimus sieti su visų kalbos lygmenų sandaros ypatybėmis, „popierinė fonologija“ ta prasme vis dėlto yra atomistinis mokslas, nes ji operuoja tvirtinimais, pasiūlytais *ad hoc*, tarpusavy dažniausiai nesusijusiais. Praktiškai tai reiškia, kad kiekvieną fonetinį pakitimą ji traktuoja kaip unikalų. Be to, „popierinės fonologijos“ tvirtinimams *ad hoc* faktiškai nėra jokių apribojimų. Principas, pagal kurį iš galimų imanentinių aiškinimų geriausiu laikomas tas, kuris paaiškina iš karto didžiausią pakitimų skaičių, vargu ar akivaizdus. Remtis juo prasminga tik tada, kai bus įrodyta, jog spėjimai apie reiškinių santykius iš esmės pagrįsti, nes niekas nepasikeis į gera, jeigu teorija apims ne vieną, o sakysim, penkis *ad hoc* pasiūlytus sprendimus.

О СТРУКТУРЕ ДИНАМИЧЕСКИХ МОДЕЛЕЙ ИЗМЕНЕНИЙ В ФОНЕТИКЕ

В. Н. ЧЕКМАН

Резюме

В работе показано, что решения о фонетической сущности диахронических изменений и их взаимосвязи прямо или косвенно основаны на типологических наблюдениях и что предположения об имманентных связях явлений можно верифицировать только с помощью типологического материала.

Последовательная типологическая верификация гипотез о внутренних связях явления приводит к построению его динамической модели (ДМ), которую можно трактовать как теорию этого явления. ДМ изменения составляют его фонетическая спецификация *Sp*, типологическое поле *P*, типологическая ситуация *S*, правила вхождения в историческую тенденцию *T* и типологическое древо *Y*. Утверждается, что процесс построения ДМ представляет собой, по-видимому, алгоритм использования типологических данных в сравнительно-историческом исследовании, которым имплицитно пользуется диахронист, создавая имманентную теорию явления. Экспликация этого алгоритма позволяет утверждать, что в принципе степень надежности *N* наших суждений о фонетической сущности явления, его внутренних связях и этапах представляет собой функцию от типологических знаний о реконструируемом явлении. Рассмотрены основные выводы, следующие из этого положения.

LITERATŪROS SARAŠAS

- Baudouin de Courtenay, 1894 — Baudouin de Courtenay I. Einiges über Palatalisierung (Palatalisation) und Entpalatalisierung (Dispalatalisation). — IF, 1894, Bd 4, p. 45–57.
- Gauthiot, 1913 — Gauthiot R. La fin du mot en indoeuropéen. — Paris, 1913.
- Grammont, 1950 — Grammont M. Traité de phonétique. — Paris, 1950.
- Greenberg, 1970 — Greenberg J. The role of typology in the development of a scientific linguistics. — In: Theoretical Problems of Typology and the Northern Eurasian Languages. Budapest, 1970, p. 3–24.
- Greenberg, 1971 — Greenberg J. Language, Culture and Communication. — Stanford, Calif., 1971.
- Greenberg, 1974 — Greenberg J. Language Typology. A Historical and Analytic Overview. — The Hague—Paris, 1974.
- Sapir, 1921 — Sapir E. Language. — N.—Y., 1921, ch. 4.
- Schleicher, 1896 — Schleicher A. Die Deutsche Sprache. II. verbesserte und vermehrte Auflage. — Stuttgart, 1896 (цит. по: Звегинцев В. А. История языкознания..., с. 97).
- Trubetzkoy, 1939 — Trubetzkoy N. S. Grundlage der Phonologie. — Wien, 1939.
- Бодуэн де Куртене, 1886 — Бодуэн де Куртене И. А. Об общих причинах звуковых изменений. — В кн.: Избранные труды по общему языкознанию. М., 1963, т. 1.
- Макаев, 1967 — Макаев Э. А. Реконструкция индоевропейского этимона. — ВЯ, 1967, № 1.
- Макаев, 1977 — Макаев Э. А. Общая теория сравнительного языкознания. — М., 1977.
- Остроф, Бругманн — Цит по: Звегинцев В. А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. М., 1960, ч. 1, с. 97.
- Серебрянников, 1974 — Серебрянников Б. А. Вероятностные обоснования в компаративистике. — М., 1974.
- Якобсон, 1963 — Якобсон Р. О. Типологические исследования и их вклад в сравнительно-историческое языкознание. — НЛ. М., 1963, т. 3, с. 95–104.
- Vilniaus V. Kapsuko universitetas
- Įteikta
1979 m. gruodžio mėn.